

Проектот е финансиран
од Европската Унија

ЦЕНТАР ЗА
УПРАВУВАЊЕ СО
ПРОМЕНИ

Институт за човекови права

ПРИРАЧНИК за

СЛОБОДА НА

ИЗРАЗУВАЊЕ

ПРАВНИ АСПЕКТИ

Проект „Истражувачко новинарство - чувар на демократијата и човековите права“ имплементиран од Центар за управување со промени и Институт за човекови права, финансиран од Европската Унија и ко-финансиран од Британската амбасада во Скопје.

Оваа публикација е изготвена со помош на Европската Унија. Содржината на публикацијата е единствена одговорност на авторите и на никаков начин не може да се смета дека ги одразува гледиштата на Европската Унија.

British Embassy
Skopje

Оваа публикација е ко-финансирана од Британската Амбасада. Мислењата и ставовите наведени во оваа публикација не ги одразуваат секогаш мислењата и ставовите на Британската амбасада во Скопје.

ПРИРАЧНИК

**ЗА СЛОБОДАТА
НА ИЗРАЗУВАЊЕ
– правни аспекти**

ПРИРАЧНИК ЗА СЛОБОДАТА НА ИЗРАЗУВАЊЕ - ПРАВНИ АСПЕКТИ

Издавачи:

Здружение на граѓани Институт за човекови права
Здружение за развој Центар за управување со промени

За издавачот:

Маргарита Цаца Николовска

Автор:

Сандра Бузлиева
Мила Исаковска

Уредник:

Маја Стојаноска
Мирослав Драганов

Лектура:

Татјана Стојановска

Превод:

Блерина Старова Златку

Дизајн и печатење:

Бригада дизајн

Тираж:

400 примероци (Бесплатен/некомерцијален тираж)

CIP – Каталогизација во публикација
Национална и универзитетска библиотека „Св. Климент Охридски“, Скопје
342.727(036)

БУЗЛИЕВА, Сандра

Прирачник за слободата на изразување: правни аспекти / [автори
Сандра Бузлиева, Мила Исаковска]. - Скопје : #Здружение на граѓани
#Институт за човекови права, 2016. - 12 стр. ; 21 см

Фусноти кон текстот

ISBN 978-608-65230-7-7

1. Исаковска, Мила [автор]

а) Човекови права – Слобода на изразување - Прирачници

COBISS.MK-ID 101384458

Во електронска форма публикацијата е достапна на www.ihr.org.mk и на www.cup.org.mk

Оваа публикација е издадена со помош на Европската Унија. Содржината на публикацијата е единствена одговорност на авторите и на никаков начин не може да се смета дека ги одразува гледиштата на Европската Унија.

Прирачникот што е пред вас претставува средство кое треба да им послужи на читателите, поточно на студентите по новинарство, на невладините организации, како и на професионалните новинари, кои, со негова помош имаат можност да се запознаат со правните стандарди на слободата на изразување. Дополнително, прирачникот треба да биде употребуван како алатка во рамки на обуките на студентите по новинарство и на младите новинари во нашата земја. Општо земено, иницијативата да се напише ваков прирачник поаѓа од потребата за обезбедување квалификувана средина за истражувачко новинарство заснована на универзално прифатени стандарди.

Прирачникот содржи концизен и сумиран осврт на досега утврдените правни стандарди и судската практика во заштитата на слободата на изразување, особено на Европско тло. Во него се вклучени главните меѓународни и домашни правни норми од оваа област, а посебно внимание е посветено на критериумите на Европската конвенција за човекови права.

Слободата на изразување
*претставува еден од основните
темели на демократското општество и еден од основните услови
за негов најредок, а новинарите,
во држава која се води според владејачкото на право, играат еминентна улога.*

Во предговорот на делото “Животинска фарма”, Џорџ Орвел вели: “Доколку слободата воопшто значи нешто, таа го означува и правото да им го кажете на луѓето и тоа што не сакаат да го чујат”. Тој во “Животинска фарма” портретира свет во кој растечките ограничувања на слободата (вклучително и на изразувањето) доведуваат до состојба на тиранија.

Новите идеи, аргументи или пак ставови кои им пркосат на туѓите, веќе формирани мислења, за некои луѓе можат да бидат навредливи. Но, цената да се живее во слободно општество значи дека понекогаш ќе бидеме соочени и со ставови кои ќе не вознемируваат. Помеѓу различните профили на луѓе во општеството има и такви кои изразуваат навредливи и невкусни ставови. Но, она што е важно е можноста и просторот да се предизвикаат тие ставови, да се исмејат и да се изложат на отворена дебата. Европскиот суд за човекови права смета дека слободата на изразување “не се применува само кај информации или кај идеи кои се поволно примени или сметани за прифатливи, или кон кои поголемиот дел од општеството е индиферентен, туку и оние ставови кои навредуваат, шокираат или ги вознемируваат властите или пак кој било дел од популацијата” (Handyside v. United Kingdom¹).

¹ Handyside v. United Kingdom, no. 5493/72, 7 December 1976.

Меѓународна рамка на правни документи, стандарди и механизми

Универзалната декларација за човекови права (во текстов УДЧП)², Меѓународниот пакт за граѓански и политички права (во текстов МПГПП)³ и Европската конвенција за човекови права (во текстов ЕКЧП)⁴ се во редот на најзначајните меѓународни документи кои ги гарантираат човековите слободи и права, вклучувајќи го и правото на изразување и слободата на мислење. Слободата на мислење и правото на изразување исто така се гарантирани и со Декларацијата за човекови права на Европската Унија.

Според Уставот, меѓународните конвенции ратификувани од нашата земја се дел од домашниот правен поредок и истите не може да се менуваат со закон. Ова значи дека истите се **директно применливи**.

Во Прирачникот ќе се осврнеме на дел од документите кои се ратификувани во Р.М.:

Секој има право на слобода на мислење и изразување

1. Универзална декларацијата за човекови права и Меѓународен пакт за граѓанските и политичките права

Основи на гаранциите на правото на слобода на мислење и изразување

УДЧП⁵ и МПГПП⁶ се документи на Обединетите нации кои го гарантираат правото на мислење и изразување. Гаранциите вклучуваат:

- ▲ Право на секоја индивидуа да има сопствено мислење, без вмешување.
- ▲ Право да се бараат, да се примаат и да се даваат информации преку медиумите, без оглед на границите.

² Универзална декларација за човекови права, <http://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/>

³ Меѓународен пакт за граѓански и политички права, Службен весник на СФРЈ бр.7 од 4/2/1971 година.

⁴ Европска конвенција за човекови права, http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_MKD.pdf

⁵ Универзална декларација за човекови права, член 19: „Секој има право на слобода на мислење и изразување. Ова право ја вклучува и слободата да се зајакнува одредено мислење, без никакво вмешување и да се бараат, да се примат и да се даваат информации и идеи преку медиумите, без оглед на границите.“

⁶ Меѓународен пакт за граѓански и политички слободи и права, член 19:

1. Никој не може да биде вознемируван поради своите мислења.
2. Секое лице има право на слобода на изразувањето. Ова право, без оглед на границите, ја подразбира слободата на изразување, примане и ширење информации и идеи од сите видови во усна, писмена, печатена или уметничка форма, или на кој и да е начин, по слободен избор.
3. Осигурувањето на слободите предвидени во точка 2 од овој член офикајќи посебни должности и одговорности. Како резултат на тоа, ова може да биде подложено на извесни ограничувања што мораат да бидат одредени со закон, а се поширени од следниве причини:
  - a) почитување на правата или угледот на други лица;
  - b) заштитата на државните безбедности, на јавниот ред, на јавното здравје и на моралот.“

- ▲ Право на индивидуата не само да шири информации, туку тоа да го прави во различни форми, вклучувајќи усна, писмена, печатена, уметничка форма или друг начин.

Според ова, произлегуваат неколку карактеристики на слободата на мислење и изразување:

- ▲ Слободата на сопствено мислење е апсолутно право. Тоа не може да се организира и се практикува без вмешување.
- ▲ Информациите да се даваат и да се примаат преку медиумите, со што индиректно се гарантира правото на медиумите.
- ▲ Можност информациите да се шират преку различни начини и форми.

Основи за ограничувања на правото на слобода на изразување

И во УДЧП и во МПГПП се предвидуваат точно определени услови под кои може да се ограничи слободата на изразување.

Сумирано од двата документа, ограничувањата на правата гарантирани во УДЧП⁷ се предвидени со цел:

- ▲ Да се обезбеди признавањето и почитувањето на правата и слободите на другите;
- ▲ За заштита на моралот, јавниот ред, јавното здравје и општата благосостојба во едно демократско општество;
- ▲ И, истите треба да бидат предвидени со закон.

Овие одредби не значат право на државите, на групацијата или на поединецот да дејствуваат или да сторат некој акт со цел нарушување на правата или на слободите, или да воведат поголеми ограничувања од предвидените. Исто така, не се признава никакво ограничување или отстапување од основните права на човекот што се признати или важат во држава - страна потписничка на МПГПП, со образложение дека МПГПП не ги признава, или ги признава во помала мера.

⁷ Универзална декларација за човекови права, член 29:
„1. Секој има должности кон заедницата во која единствено евозможен слободниот и целосен развој на неговата личност.
2. При користењето на правата и слободите секој човек ќе подлежи само на такви ограничувања какви што се определени со закон, со единствена цел да се осигура должношото признавање и почитување на правата и слободите на другите и со цел да се задоволат предметните барања во врска со моралот, јавниот ред и општата благосостојба во едно демократско општество.
3. Овие права и слободи во ниту еден случај не можат да бидат користени на начин што е спротивен на целиите и принципите на Обединетите нации.“

Механизми за заштита на правото на изразување

Комитетот за човекови права на Обединетите нации, Советот за човекови права на Обединетите нации и Специјалниот известувач за промоција и заштита на правото на слобода на мислење и изразување се механизмите за заштита во рамки на Обединетите нации.

Овие тела своите ставови и наоѓања за одреден случај ги донесуваат во форма на извештаи или препораки и истите немаат обврзувачки ефект за државите.

1. **Комитетот за човекови права на Обединетите нации** (во текстов: Комитетот) претставува тело составено од независни експерти. Државите кои му пристапиле на Меѓународниот пакт за граѓански и политички права на секои 5 години се обврзани да му доставуваат на Комитетот извештаи за мерките што ги презеле, со цел имплементирање и остварување на слободите наведени во Пактот.

Комитетот постапува и по **индивидуални жалби**⁸. Жалбите се разгледуваат на затворени сесии и само конечната одлука, која се однесува на предметот, е документ од јавен карактер.

Заклучните согледувања што ги усвојува Комитетот, **немаат правна сила на пресуда на судски орган и не постои посебен механизам за нивно извршување.**

2. **Советот за човекови права на Обединетите нации**⁹ (во текстов: Советот) има за цел да го промовира универзалното почитување на човековите права и е надлежен за спроведување на новиот процес: „универзален периодичен преглед“. Преку овој процес се разгледува целокупното досие за почитувањето на човековите права во една земја, вклучувајќи го и правото на изразување, а се¹⁰ со цел да се дадат соодветни **препорачки**.
3. **Специјален известувач за промоција и заштита на правото на слобода на мислење и изразување** - воспоставен во 1993 година. Специјалниот известувач може да упати итни барања и писмо со намери до владите на земјите - членки на ОН. Овие барања се во насока на разјаснување на наводите и не претставуваат, или не навествуваат осуда или обвинение против владата на одредена држава.

⁸ Ова право произлегува од Факултативниот протокол кон Меѓународниот пакт за граѓански и политички права.

⁹ Советот за човекови права на Обединетите нации е формиран со Резолуцијата бр.60/251, донесена од Генералното собрание на Обединетите нации во 2006 година.

2. Европска конвенција за човекови права

За најзначајно достигнување на Советот на Европа во однос на заштитата на човековите права се смета Европската конвенција за човекови права, донесена во 1950 година. Во **член 10¹⁰** од Конвенцијата се предвидува заштита на слободата на изразување.

Повеќе за правото на изразување во делот од Прирачникот: *Заштитата на слободата на изразување според Европската конвенција за човекови права.*

Механизми за заштита

Со Конвенцијата е воспоставен Европскиот суд за човекови права (во текстов ЕСЧП) како механизам за спроведување на нејзината имплементација.

Секоја одлука на судот, со исклучок на советодавното мислење, е **обврзувачка** за земјите-членки.

Жалба до ЕСЧП може да поднесе секое физичко лице, група граѓани или граѓанска организација, доколку мисли дека има повреда на некои од правата гарантирани во Конвенцијата, вклучувајќи го и правото на изразување.

Случајот се поведува против државата.

Барањето¹¹ може да се поднесе доколку се исцрпени сите домашни правни средства, во рок од шест месеци по конечната одлука.

Судот не постапува доколку барањата се анонимни, доколку веќе има одлучувано по барањето или доколку тоа е спротивно на Конвенцијата и нејзините протоколи.

¹⁰ Член 10: „1. Секој човек има право на слобода на изразување. Ова право ги опфаќа слободата на мислење и слободата на примање и пренесување информации или идеи, без мешање на јавната власт и без оглед на граници. Овој член не ги спречува државите, на итериторијата за радио, филм и телевизija да им наметнуваат режим на дозволи за работа. 2. Осигурувањето на овие слободи, коешто вклучува обврски и одговорности, може да биде под одредени формалности, услови, ограничувања и санкции предвидени со закон, кои во едно демократско општество претставуваат мерки неопходни за државната безбедност, територијално и интелектуално и јавната безбедност, заштитата на редот и спречувањето на неред и злосторства, заштитата на здравјето или моралот, угледот или правата на другите, за спречување ширење доверливи информации или за зачувување на авторитетот и непристрасноста на судството.“

¹¹ Образецот за поднесување жалба, како и сите корисни информации за постапката, можат да се најдат на официјалната страна на ЕСЧП, на следниот линк: <http://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=applicants/mkd&c=>

Нормативна правна рамка на слободата на изразување на национално ниво

Слободата на изразување, како едно од основните права на човекот и граѓанинот и механизмите за нејзината заштита се гарантирани со Уставот на РМ¹² и дополнително со неколку закони.

Основи на гаранциите на слободата на изразување

Уставот на РМ, во **член 16¹³**, предвидува широка гаранција на слободата на уверувањето, совеста, мислата и јавното изразување на мислата. Со внимателно читање на овој член ќе се забележи дека Уставот гарантира три аспекти на слобода на јавното изразување на мислата:

- ▲ Слобода на говорот и јавниот настап;
- ▲ Слободно основање на институции за јавно информирање;
- ▲ Слободен пристап до информациите, до примањето и пренесувањето на информациите.

Со цел да се заштитат правата на трети аспекти се гарантира правото на одговор и правото на исправка во средствата за јавно информирање. Значајно за вршењето на новинарската дејност е дека се гарантира правото на заштита на изворот на информацијата во средствата за јавно информирање и дека цензурата е забранета.

Покрај слободата на изразување на мислење, **Законот за медиуми¹⁴** ја гарантира и слободата на истражување, објавување, избор и пренесување на информации. Исто така, овој закон го регулира **плурализмот на медиумите**, слободата на проток на информации и отвореноста на медиумите за различни мислења, уверувања и за разновидни содржини, достапноста до информациите од јавен карактер, почитувањето на човековата индивидуалност, приватноста и достоинството.

¹² Устав на РМ, Службен весник бр: 1/92, 4/92, 52/91, 31/98, 91/01, 84/03, 107/05, 03/09 и 49/11.

¹³ Устав на РМ, член 16: „Се гарантира слободата на уверувањето, совеста, мислата и јавното изразување на мислата. Се гарантира слободата на говорот, јавниот настап, јавното информирање и слободното основање институции за јавно информирање. Се гарантира слободниот пристап до информациите, слободата на примање и пренесување информации. Се гарантира правото на одговор во средствата за јавно информирање. Се гарантира правото на исправка во средствата за јавно информирање. Се гарантира правото на заштита на изворот на информацијата во средствата за јавно информирање. Цензурата е забранета“

¹⁴ Закон за медиуми (Службен весник на РМ, бр.184/2013 и 13/2014).

Значајно е дека Законот дава своевидни гаранции за вршењето на новинарската дејност обезбедувајќи го **правото на новинарот да го изрази своето мислење и став, како и да одбие да изврши налог, односно задача**. За изразено мислење и став, во согласност со професионалните правила на новинарската професија, на новинарот не може да му се раскине договорот, да му се намали платата или да има друго влијание врз други права од работниот однос.

Покрај тоа што ги пропишува правилата за основање и работа на медиумите, **Законот за радиодифузна дејност**¹⁵ ја обезбедува и слободата на изразување, правото на исправка и одговор, пристапот до информации и заштита на изворот на информациите.

Еден од најзначајните закони за слободата на изразување е **Законот за граѓанска одговорност за навреда и клевета**¹⁶ со кој се **декриминализира** одговорноста за повреда на честа и угледот и се уредува граѓанската одговорност за штетата нанесена со сторување на овие дела. Со донесувањето на овој закон веќе не се поведува кривична постапка, нема кривична одговорност и нема закана од казнена санкција за евентуалните сторителите. Оштетената страна може да поведе постапка пред граѓански суд.

За навреда и клевета сторена преку средство за јавно информирање можат да одговараат авторот на изјавата, уредникот или лицето кое го заменува во средството за јавно информирање и правното лице. Тужителот, при поднесувањето на тужбата, е слободен да одлучи против кое од овие лица ќе поднесе тужба за утврдување одговорност и за надоместување на штета за навреда.

За разлика од горенаведените закони, **Законот за пристап до информации од јавен карактер**¹⁷ има за цел да обезбеди јавност и отвореност во работењето на имателите на информации¹⁸ и да им овозможи на физичките и на правните лица да го остварат правото на слободен пристап до информации од јавен карактер. Исклучоците се точно наведени во Законот.

Основи на ограничувања на слободата на изразување

¹⁵ Закон за радиодифузна дејност (Службен весник на РМ, бр. 100/2005, 19/2007, 103/2008, 152/2008, 6/2010, 97/2011, 13/2012 и 72/2013).

¹⁶ Закон за граѓанска одговорност за навреда и клевета (Службен весник на РМ, бр. 143/2012.)

¹⁷ Закон за пристап до информации од јавен карактер (Службен весник на РМ, бр. 13/2006, 86/2008 и 6/2010.)

¹⁸ Под иматели на информации се мисли на: органите на државната власт и другите установи и институции утврдени со закон, органите на општините, на градот Скопје и на општините во градот Скопје, јавните установи и служби, јавните претпријатија, правните и физичките лица што вршат јавни овластувања и дејност од јавен интерес.

Слободите и правата на човекот и граѓанинот, вклучително и слободата на изразување, можат да се ограничат само во случаи утврдени со Уставот и истите се стриктно наведени. Треба да се потенцира дека ограничувањата се однесуваат на слободата на изразување, а не на правото на мисла, кое е апсолутно право, се ползува без вмешување и истото не може да се ограничи.

Ограничување на овие права, според одредбите од Уставот, е можно само за време на воена или вонредна состојба. Ограничувањето не може да биде дискриминаторско по основ на пол, раса, боја на кожа, јазик, вера, национално или социјално потекло, имотна или општествена положба. Во секој случај, остварувањето на оваа слобода треба да биде во согласност со почитувањето и заштитата на приватноста на граѓанинот, неговиот личен и семеен живот, достоинството и угледот.

Правото на мисла е апсолутно право, што не е случај со правото на слобода на изразување кое подлежи на одредени ограничувања.

Воедно, во програмите на радиодифузерите и во програмите кои се емитуваат на јавните комуникациски мрежи, не е дозволено емитување програми кои се насочени кон разгорување национална, расна, полова или верска омраза и нетрпеливост.

Механизми за заштита

Заштитата на слободата на изразување граѓаните може да ја остварат пред Уставниот суд, пред редовните судови и по вонсудски пат.

Уставен суд – Граѓаните кои сметаат дека со поединечен акт или дејство им е повредено одредено право или слобода, вклучувајќи го и правото на мисла и изразување, можат да поднесат барање за заштита на слободите и правата до Уставниот суд. Постапката за поднесување барање е регулирана со Деловникот на Уставниот суд. Во одлуката Уставниот суд ќе го определи и начинот на кој ќе се отстранат последиците од примената на поединечниот акт или дејство со кои правото на мисла и изразување биле повредени.

Судска заштита – Уставот го гарантира правото на судска заштита. Секој граѓанин што смета дека му е повредено правото на мисла и изразување може да покрене постапка пред домашните судови, и тоа: граѓанска, кривична, прекршочна постапка или управен спор. Правото на жалба против првостепените судски одлуки е загарантирано.

Вонсудска заштита – Заштитата на слободите и правата, а тука и на слободата на изразување е гарантирана и се остварува и преку вонсудски механизми.

- **ДНКЕИНАИНА КОМИСИЈА ЗА ЗАШТИИНА НА СЛОБОДИИТЕ И ПРАВАИНА НА ГРАЃАНИИТЕ** е постојано работно тело во рамки на Собранието на РМ. Разгледува прашања, мислења во врска со имплементирање на прописите и дава предлози за донесување прописи за заштита на слободите и правата на граѓанинот. Не врши истражни и судски функции, а за своја работа донесува заклучоци. Комисијата е отворена и за дописи од граѓаните.

- **НАРОДНИОТ ПРАВООБРАНИТЕЛ** е независен орган кој ги штити уставните и законските права на граѓаните, кога истите им се поврдени од органите на државната управа и од други органи што имаат јавни овластувања. Доколку Народниот правобранител утврди повреда на правата, може да донесе препорака или мислење за отстанување на повредата, да покрене иницијатива за поведување дисциплинска постапка и слично.

КОМИСИЈАТА ЗА ПИСИИТАЈ ДО ИНФОРМАЦИИ ОД ЈАВЕН КАРАКТЕР одлучува по жалби на граѓаните против конкретно решение со кое имателот на информацијата го одбил барањето за пристап до информациите на барателите на информации. Против решението на Комисијата може да се поднесе тужба за поведување управен спор до надлежниот суд.

Говорот на омраза, навредата и клеветата претставуваат пречекорување на слободата на изразување и негова спротивност

Поимно и правно разграничување на правото на изразување и говор на омраза, клеветата и навреда

Говор на омраза

Не постои една, прифатена дефиниција што претставува говор на омраза. Во Прилогот кон Препораката R (97) 20 на Комитетот на министри на Советот на Европа за „Говор на омраза“, усвоена на 30 октомври 1997 година, под говор на омраза „*треба да се појдразберат сите форми на изразувања кои шират, појштинкуваат, помовираат или појравдуваат*

*расна омраза, ксенофобија, антисемитизам или други форми на омраза заснована на нетолеранција, вклучувајќи: нетолеранција изразена во форма на агресивен национализам и етноцентризам, дискриминација и непријателство кон малцинства, мигранти и лица со имигрантско појшло.*¹⁹

И ЕКЧП, во член 17²⁰, наведува дека ниту една одредба од Конвенцијата не може да се толкува како право да се преземаат активности или постапки со кои се загрозува некое право или слобода.

¹⁹ Recommendation R (97) 20, на Комитетот на министри на Советот на Европа, за говор на омраза: [http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/hrpolicy/other_committees/dh-lgbt_docs/CM_Rec\(97\)20_en.pdf](http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/hrpolicy/other_committees/dh-lgbt_docs/CM_Rec(97)20_en.pdf)

²⁰ Европска конвенција за човекови права, член 17: „Забрана на злоупотреба на правата: Ниту една одредба од Конвенцијата не може да се толкува на начин според кој, на некоја држава, група или поединец им е дадено право да преземаат активности или појштинкуваат со кои се загрозува некое право или слобода што се признава со оваа Конвенција, или да ги ограничуваат овие права и слободи во мерка појголема од онаа предвидена со Конвенцијата.“

Според Прирачникот на ОДИХР: “*Hate Crime Laws: A Practical Guide*”²¹, „самиот говор не би претставувал кривично дело без постоењето на забранетата содржина, односно на предрасудата“. Европскиот суд за човекови права, во случајот *Gündüz vs Turkey*²², под говор на омраза ги наведува “сите форми на изразување со кои се шири, поттикнува, промовира или оправдува омраза заснована на нетолеранција.”

Накратко, говорот на омраза може да го разбереме како говор кој изразува омраза, а е насочен кон едно или повеќе лица кои припаѓаат на група која споделува одредени карактеристики (пр. етничка група, религиска, ЛГБТ заедница, лица со попреченост, конкретни историски теми и друго) и има за цел да го навреди, да го омаловажи, да го понижи, како и да изрази гнев кон лицето или групата. Говорот на омраза го повредува достоинството и интегритетот на лицето, односно лицата кон кои е насочен. Дали едно изразување ќе се толкува како говор на омраза зависи од контекстот на конкретното изразување.

Навреда и клеветата

Навредата и клеветата имаат одредени слични карактеристики со говорот на омраза. Законот за граѓанска одговорност за навреда и клеветата ги дефинира навредата и клеветата и исклучоците од одговорност.

За **навреда** одговара тој што со намера да омаловажи ќе ја повреди честа и угледот на некое лице, со изјава, објавување или на друг начин изразено понижувачко мислење. Според оваа дефиниција, навреда е сторена тогаш кога она што е изјавено има за цел да омаловажи.

Клеветата е потешко дело и се одговара кога со намера да се наштети на честа и угледот на едно лице, пред трето лице се изнесуваат или се пренесуваат невестинити факти што се штетни за неговата чест и углед, а знае, или бил должен и можел да знае дека се невестинити. Главни елементи на клеветата се: 1) намерата да се наштети на честа и угледот на лицето и 2) лицето кое клевети да знаело или можело да знае дека изнесените факти се невестинити.

Разликата помеѓу говорот на омраза, од една страна, и навредата и клеветата, од друга страна, е во тоа што со говорот на омраза лицето не е навредено, односно наклеветено како посебна индивидуа, туку како член на конкретна заедница со која споделува определени идентитетски карактеристики кон кои, всушност, е и насочен говорот на омраза. Говорот на омраза е потешко дело и за него, исто така е предвиден кривично-правен третман.

²¹ “*Hate Crime Laws: A Practical Guide*”, ODIHR, pg.25, <http://www.osce.org/odihr/36426?download=true>

²² *Gündüz vs Turkey* (Application no. 35071/97) Judgment 14 June 2004, par. 22, <https://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-61522>

Заштита на слободата на изразување според Европската конвенција за човекови права

- 1. Секој човек има право на слобода на изразување. Ова право ги опфаќа слободата на мислење и слободата на примање и пренесување информации или идеи, без мешање на јавната власност и без оглед на граници. Овој член не ги спречува државите да им наметнуваат режим на дозволи за работата на претпријатијата за радио, филм и телевизija.*
- 2. Осстварувањето на овие слободи (коешто вклучува обврски и одговорности), може да биде под одредени формалности, услови, ограничувања и санкции предвидени со закон, кои во едно демократско општество претставуваат мерки неопходни за државната безбедност, територијалниот интегритет и јавната безбедност, заштитата на редот и спречувањето на неред и злосторства, заштитата на здравјето или моралот, угледот или правата на другите, за спречување на ширењето на доверливи информации или за зачувување на авторитетот и неприкосновеноста на судството.“*

Европската конвенција за човекови права ја опфаќа слободата на изразување во член 10, кој е поделен на два параграфи. Првиот ја дефинира заштитената слобода. Вториот ги наведува околностите во кои државата може, на легитимен начин, да се вмеша во уживањето на слободата на изразување. Државите се приморани да оправдаат секако вмешаност во кој било вид изразување.

Во првиот параграф има три компоненти на заштитеното право:

- ▲ Слобода да се има мислење;
- ▲ Слобода да се споделуваат информации и идеи;
- ▲ Слобода да се примаат информации и идеи.

Должност да ја толкува Конвенцијата му е доделена на Европскиот суд за човекови права (понатаму Судот), преку случаите кои му се поднесени да ги разгледува. Според Судот, член 10 опфаќа и заштита на слободата на новинарството (медиумите), преку заштита на изворите од кои новинарите ги добиваат информациите. Исто така, се заштитува и плурализмот помеѓу изворите на информации (медиумите), што би значело дека монополот врз аудио - визуелните медиуми се смета за спротивен на член 10. Говорот кој промовира нацистичка идеологија, негирајќи го холокаустот и кој поттикнува омраза и расна дискриминација спаѓа надвор од заштитата на член 10. Дополнително, поттикнувањето насилство, во околности во кои постои реална можност тоа да се реализира, не е заштитено како начин на изразување.

Во *Sürek v. Turkey (No. 3)*²³ (случај кој е базиран на текст за националното либерално движење на Курдите), донесен е заклучок дека авторот се поистоветува со нивната борба и повикува на користење оружје како средство за постигнување национална независност на Курдистан. Затоа, според Судот, осудувањето на авторот од страна на домашните судови не се сметало за спротивно на член 10.

Ограничувања на слободата на изразување

Уживањето на оваа слобода со себе носи одредени должности и одговорности.

Ова толкување најмногу се однесува на публикувањето ставови кои содржат поттикнување и повикување на насилство кон која било индивидуа, група или кон државата. Целта е да се превенира искористувањето на медиумите како средство за ширење на говор на омраза и промовирање насилство. Од друга страна, државите не можат да се повикуваат на заштита на територијалниот интегритет, националната безбедност, превенција на криминал или наред и со тоа апсолутно да ја ограничат јавноста да прими одредени информации.

Во секој посебен случај Судот проценува и одлучува дали постои вмешување од властите, проценувајќи го рестриктивното влијание кон уживањето на слободата на изразување. Поточно, Судот ги проценува конкретните мерки кои ги примениле националните власти за да интервенираат. Таквата интервенција може да биде: кривично осудување (парична казна или притвор), обврска да се плати оштетување, забрана да се публикува делото, конфискација на публикации, одбивање да се додели лиценца за емитување програми, забрана да се обавува новинарската професија, наредба од судот или други власти да се откријат новинарските извори и/или определување парична казна доколку не се стори тоа. Помеѓу различните форми на вмешување цензурата се смета како најопасна бидејќи го спречува пренесувањето информации и идеи кон делот од јавноста која на особено задоволство би дошла до тие информации. Во случајот *Castells v. Spain*²⁴, апликантот (член на парламентарната опозиција), бил осуден на затворска казна за навреда на шпанскиот парламент, за кој во одреден весник напишал дека е “криминален” и дека ги крие извршителите на кривични дела против луѓето на Баскиската земја.

Судот смета дека доминантната позиција што ја има владата во која било земја наметнува потреба да се демонстрира воздржување од прибегнување кон кривичната постапка, особено онаму каде што им се достапни и други средства во медиумскиот простор за да одговорот на неоправданите напади и критики на противниците. Во случајот *Okcuo lu v. Turkey*²⁵, (каде апликантот бил осуден на една (1) година и осум (8) месеци затвор и парична казна заради “сепаратистичка пропаганда”), Судот сметал дека строгоста на казната била непропорционална како вмешување во неговата слобода на изразување.

²³ *Sürek v. Turkey (No. 3)*, no. 24735/94, 8 July 1999

²⁴ *Castells v. Spain*, no. 11798/85, 23 April 1992.

²⁵ Case of *Baskaya and Okcoglu v. Turkey*, no. 23536/94 and 24408/94, 8 July 1999.

Дури и кога кривичните казни се состоеле во релативно мали парични казни Судот сметал дека тие сепак можат да играат улога на ефективна цензура, имајќи голема веројатност да ги обесхрабрат во иднина да применат слична критика. Во контекст на секогаш потребната политичка дебата тоа би ги обесхрабрило новинарите да донесат кон јавна дискусија за прашања што влијаат врз животот на зедницата. Дополнително, парични казни и судски трошоци можат да претставуваат вмешување во правото на слобода на изразување, особено кога нивната висина достигнува ниво кое ја става во прашање финансиската одржливост на личноста на која и е наредено да плати. Доделувањето оштета, во граѓанска постапка која е определена за повреда на нечие достоинство или чест, може да предизвика значително вмешување во уживањето на слободата на изразување.

Три услови за легитимно вмешување во уживањето на слободата на изразување

Ова се трите услови кои треба да бидат кумулативно исполнети:

- ▲ вмешувањето (“формалноста”, “условот”, “ограничувањето” или “казната”) да е законски пропишано;
- ▲ вмешувањето да има за цел заштитување на еден или повеќе интереси или вредности: национална безбедност, територијален интегритет, јавна безбедност, превенција од неред или криминал, заштита на здравјето, моралот, репутацијата или правата на другите, спречување објавување информации кои се примени во доверба и одржување авторитет и независност на судството;
- ▲ вмешувањето да е неопходно во демократско општество.

Според Судот овие три критериуми мора да се толкуваат во нивната најтесна смисла. Тесното толкување значи дека ниту еден друг критериум не може да се примени, освен оние кои се споменати во клаузулата на исклучоци. Истите мора да бидат сфатени на таков начин на кој употребените изрази не би се прошириле надвор од нивното вообичаено значење. Во секој случај, на оној кој би се нашол во некаква сива зона на дилема Судот му наметнува правни стандарди во кои слободата на индивидуата мора да биде поповолно балансирана, наспроти тврдењата на државните власти. Товарот да се докаже дека сите три услови се исполнети паѓа на тужената држава.

Како “вмешување на државата” мора да се смета секаква форма на вмешување која доаѓа од која било власт која има јавна моќ и должности, или е во јавна служба, како што се: судови, обвинителство, полиција, секое тело кое спроведува закони, служби за разузнавање и контра - разузнавање, централни или локални совети, владини оддели, воени тела кои носат одлуки, јавни професионални структури итн.

Првиот услов: *“Уживањето на овие слободи може да биде предмет на ...ограничувања и казни кои се пропишани со закон”*- наметнува дека секое вмешување во уживањето на слободата на изразување мора да има основ во националното законодавство. Како правило, ова би значело пишан и јавен закон кој е усвоен од соодветен парламент. Дополнително, законот мора да биде доволно јасен и предвидлив, посебно во однос на последиците.

Вториот услов: Секое од овие таксативно набројани ограничувања треба да бидат аргументирани и објаснети при секое нивно применување од инволвираната држава (власт).

Третиот услов: *“Уживањето на овие слободи...може да биде предмет на шапки...ограничувања ... [кои] ...се неопходни во демократско општество...”*

За да донесат каква било одлука според овој трет услов националните судови мора да го применат принципот на пропорционалност и да го одговорот прашањето: “Дали целта била пропорционална со средствата што се употребени да се постигне таа цел?” Тука “целта” е една или неколку од вредностите споменати во вториот услов, за чија заштита државите би можеле да се вмешаат во слободата на изразување. Односно, “целта” е конкретниот интерес на кој се повикува државата, како што се: националната безбедност, “редот”, “моралот”, “правата на другите итн. “Средствата” го претставуваат самото вмешување. “Средствата” се конкретната мерка што е усвоена или спроведена против една индивидуа која го ужива своето право на изразување. На пример, “средства” можат да бидат: кривична осуда за навреда или клевета, наредба да се плати оштета во граѓанска постапка, спречување да се објави публикација, забрана за обавување новинарската професија, претрес на просториите на медиумот итн.

Одлуката за постоењето пропорционалност е базирана на принципите по кои се раководи демократското општество. Поточно, со цел да се докаже дека вмешувањето било “неопходно во едно демократско општество”, домашните судови, како и Европскиот суд, мора да се осигураат дека навистина постоела “неодложна општествена потреба”.

Слобода на изразување и национална безбедност/ шеријоријален иншегришеш и јавна безбедност

Според првиот принцип, кој се однесува на информации поврзани со националната безбедност, се смета дека штом еднаш се пуштени во јавност, информациите не можат да бидат забранети, повлечени, а оние кои ги споделуваат не можат да бидат казнети.

Вториот принцип наметнува забрана врз државите да ги дефинираат сите информации во областа на националната безбедност како забранети или класифицирани, како и забрана да наметнат априори ограничување на пристапот до такви информации. Одредени информации можат навистина да бидат забранети, само кога има сериозни причини да се верува дека нивното споделување во јавноста ќе наметне закана врз националната безбедност. Дополнително, таквиот таен статус на информации мора да биде временски ограничен, а потребата за одржување на овој статус мора да биде периодично проверувана.

Интересот на јавноста да знае одредени информации треба исто така да биде земена предвид кога одредени информации поврзани со националната безбедност би се прогласувале за тајни. Затоа, законите со кои во апсолутна и безусловна форма се забранува разделувањето на сите информации од областа на националната безбедност, елиминирајќи ја јавната контрола врз активностите на разузнавачките служби, би претставувало повреда на член 10, бидејќи таквата политика не е “неопходна во едно демократско општество”.

Факти наспроти вредносен суд

Важен елемент во многуте случаи за клеветата е самото прашање на докажување на спорните изјави. Во тој поглед Судот разликува две категории на изјави. Фактичките изјави, во принцип, бараат доказ на вистинитоста од авторот, додека вредносните судови, како изјави на мислења, не можат да бидат докажани. Барањето да се произведе доказ на вредносен суд ја повредува самата слобода на мислење. Сепак, вредносниот суд треба да биде заснован на достапна фактичка основа. Доколку фактите и се веќе познати на јавноста, помала е потребата да се покаже фактичката основа. Во случајот на *Flux v. Moldova*²⁶, членови на новинарската фела биле осудени дека ја обвиниле комунистичката партија за примање мито од “големи увозници на нафта”. Иако Судот прифатил дека не било докажано дали увозниците навистина давале мито преку организирање луксузни забави, го ценел и тоа дека изминал подолг временски период помеѓу настанот и отпочнувањето на постапката за клеветата, што претставувало пречка за докажување на фактите. На крај, Судот нашол повреда на член 10 и покрај тоа што не биле докажани сите фактички изјави.

Правењето разлика меѓу фактите и мислењата и забраната за докажување на вистината станува многу важно во домашните правни системи кои се’ уште бараат доказ за вистината кај кривичното дело “навреда”, кое се однесува на изразувањето идеи и мислења. Кога новинар или медиум има легитимна цел, темата за која се пишува е од јавен интерес и направени се суштински напори да се верификуваат фактите, тие нема да се сметаат за одговорни, дури и доколку конкретните факти се покажат како невивистинити.

Јавен наспроти приватен интерес

Важен фактор во заштитата на слободата на изразување е јавниот интерес кај наводните изјави на клеветата. Судот го врзува јавниот интерес, при објавувањето одредени изјави, со правото на јавноста да прима информации за прашања од општ интерес. Кога изјавите се дадени во контекст на јавна дебата Судот овозможува дополнителна заштита. Во

²⁶ *Flux v. Moldova* no. 28702/03, 20 November 2007

случајот *Karhuvaara v. Finland*²⁷, новинарите биле осудени за споменување на името на политичарка во текст фокусиран на кривичните спорови против нејзиниот сопруг. Во овој случај Судот утврдил дека текстот не е од прашање на јавен интерес, (што се однесува до политичарката), но сепак сметал дека јавноста имала право да биде информирана за приватните аспекти на политичарите. Судот го поврзал можниот ефект на гласачките намери на граѓаните со можното осудување на сопругот и со тоа сметал дека постои одреден степен на јавен интерес.

Во случаи кога Судот требал да бара баланс помеѓу слободата на изразување и правото на репутација, а недостасувал јавен интерес, вообичаено одлучувал во корист на правото на репутација. Судот сметал дека мора да се направи разлика меѓу случаи во кои постои право на јавноста да биде информирана и оние кај кои публикацијата служи само да ја задоволи љубопитноста на одредено читателство. Овој принцип Судот го искористил во *Leempoel v. Belgium*²⁸, наоѓајќи дека ограничувањето на слободата на изразување е оправдана кога спорната публикација директно го критикува карактерот и личноста на судијата, без да понуди придонес во дебата од општ интерес. Судот вообичаено прави разлика помеѓу јавни службеници кои се инволвирани во спроведувањето на правото - како обвинители и судии, и сите други јавни службеници. Тие добиваат поголема заштита од изјави кои ги клеветат, заради нивната улога во правосудниот систем и со цел да се промовира довербата во истите. Но, од друга страна, Судот често предупредува на можноста јавните службеници да го злоупотребуваат правото да тужат за клевета и негативниот ефект кој може да го има на слободната и отворена дебата за прашањата од јавен интерес. Во *Dyuldin v. Russia*²⁹, тужба за клевета била поднесена од дузина членови на регионалната власт откако апликантите ги обвиниле регионалните власти за злоупотреба на фондови и одмаздување кон независните медиуми.

Во рамки на главните принципи кои ја заштитуваат приватноста, Судот вели: “без оглед на немилосрдноста на политичките борби, мора да постои минимум степен на умереност и соодветно однесување [...] “Доколку главната намера била да се навреди личноста, соодветна казна за таквото однесување не би се сметало дека го повредува правото на слободно изразување”, *Süre v. Turkey (No 1)*³⁰, *Lindon, Otczakovsky-Laurnes and July v. France*³¹.

Една од најновите пресуди која елаборира повеќе аспекти на тенката линија помеѓу дозволените и недозволените коментари за нечиј приватен живот е *Couderc and Hachette Filipacchi Associés v. France*³². Во суштина, Судот ја разгледувал вредноста на јавниот интерес, наспроти приватниот живот на личностите инволвирани во текст на списанието *Paris Match*. Имено, во 2005 на ова списание, со пресуда на француските судови, му била определена казна од 50.000 евра за штета нанесена врз правата

²⁷ Case of *Karhuvaara and Ittalehti v. Finland*, no. 53678/00, 16 November 2004

²⁸ *Affaire Leempoel & S.A. ED. CINE REVUE c. Belgique*, no 64772/01, 9 novembre 2006

²⁹ Case of *Dyuldin and Kislov v. Russia*, no. 25968/02, 31 July 2007

³⁰ *Süre v. Turkey (No 1)*, no.26682/95, 8 July 1999.

³¹ *Lindon, Otczakovsky-Laurnes and July*, no. 21279/02 and 36448/02, 22 October 2007.

³² *Couderc and Hachette Filipacchi Associés v. France*, no.40454/07, 10 November 2015.

на принцот Алберт II од Монако. Спорниот текст содржел интервју на поранешната љубовница на принцот, која тврдела дека тој е татко на нејзиниот син. Интервјето ги опишува околностите во кои ја сретнал, нивната интимна врска, начинот на кој реагирал на нејзината бременост, како и односот со детето после неговото раѓање. Таа исто така открила дека живеела во неговиот стан во Париз и дека добивала финансиска поддршка како мајка на неговото вонбрачно дете. Овој текст бил дополнет со фотографии на кои принцот е со детето. Како резултат на тоа, принцот го тужел списанието и го добил спорот пред француските судови. Овој случај бил објален во Стразбур од именуваното списание.

Накратко, критериумите кои треба да бидат проверени се: придонес кон дебатата за јавен интерес, степенот на оцрнување на личноста, темата обработена во текстот, претходното однесување на засегнатата личност, последиците од публикацијата и доколку има фотографии- околностите во кои тие се направени. Судот исто така разгледува на кој начин се стекнати информациите, нивната веродостојност, како и сериозноста на казната наметната врз новинарите. Во случајот на Алберт од Монако, меѓу останатото, се разгледувало и дали татковството во овој случај ќе “придонесе во дебатата од јавен интерес”.

Судот во неколку случаи потенцира дека јавниот интерес не може да биде сведен на жед за информации од јавниот живот на другите, сведувајќи го сето тоа на сензационализам или воајеризам (*Von Hannover v. Germany*³³). Затоа, треба да се разгледа контекстот во кој е напишан текстот и целта на текстот. Во овој случај Судот сметал дека текстот, иако содржел бројни детали кои се однесувале на приватниот живот на принцот, сепак покренува прашања од јавен интерес, посебно заради статусот на детето како потенцијален наследник, а кое веќе било прашање на јавна дискусија.

³³ *Von Hannover v. Germany*, no. 40660/08 i 60641/08, 7 February 2012

Пресуда на Европскиот суд за човекови права за случајот на Новинарот Х против државата Белавија

Според Европскиот суд за човекови права во едно демократско општество коментариите на новинар се важни за информирање јолиичка дебата. Судот, во овој случај, го разгледува балансот помеѓу интересите на новинарот да ги пренесе своите ставови, наспроти интересите на премиерот да му биде заштитена репутацијата. Судот смета дека коментариите во текстовите претставувале пренесување мислења со одредена вредност и имале доволно фактичка основа, без оглед што биле провокативни и навредливи.

“Неопходноста во демократско општество” како критериум, бара од Судот да одредели дали вмешувањето соодветствувало на “неодложна општествена потреба”. Посебно, Судот мора да одредели дали причините наведени од националните власти со цел да го оправдаат вмешувањето биле “релевантни и доволни” и дали примената мерка била “пропорционална на легитимната цел” (*Chauvy and Others v. France*³⁴). Во овој случај Судот потврдува дека се работи за новинар кој е автор на текст во кој се дискутира за наводно незаконско однесување и корупција на јолиичари и јавни фигури од висок ранг, а особено за постопаните на премиерот. Ова несомнено се прашања од легитимен интерес во едно демократско општество и спаѓаат во кругот на јолиичка дебата. Бидејќи текстовите се однесува на премиерот, кој како јолиичка фигура е подложен на критика, треба да се покаже повеќе толерантност, за разлика од критиката убаена кон приватна индивидуа (*Fedchenko v. Russia*³⁵).

Сепак, не треба да се заостави и потребата да се заштити репутацијата на јолиичарот, а која е овозможена со Конвенцијата (*Lindon, Otczakovsky-Laurne and July*).

Но, дури и да прифатиме дека изразите во текстовите биле навредливи и провокативни, тие сепак биле вредни судови засновани на конкретни факти, настани и инциденти кои веќе и* биле познати на општеството јавноста. Доколку навредливите изрази имаат единствено за цел да навредат, тогаш таквите изрази не би биле заштитени со Конвенцијата (*Skalka v. Poland*³⁶). Домашните судови не успеале да ја одредат “неодложната општествена потреба” да се постави репутацијата на премиерот над правото на слобода на изразување и општеството и јавен интерес. Затоа Судот смета дека домашните судови, преку своите пресуди, поставиле непропорционално и не успеале да ја покажат легитимната цел за ограничување на слободата на изразувањето на новинарот. Ова е особено нагласено, како и општеството одредено од домашните судови, која новинарот требал да ја има (*Cihan Öztürk v. Turkey*³⁷). Според сето жоренаведено се заклучува дека имало повреда на член 10 од Конвенцијата.

³⁴ *Chauvy and Others v. France*, no. 64915/01, § 70, ECHR 2004-VI, 29 June 2004

³⁵ *Fedchenko v. Russia*, no. 33333/04, § 33, 11 February 2010

³⁶ *Skalka v. Poland*, no. 43425/98, § 34, 27 May 2003

³⁷ *Cihan Öztürk v. Turkey*, no. 17095/03, § 33, 9 June 2009

Да сумираме:

- ▲ Без слобода на изразување не постои владеење на правото.
- ▲ Правото на мисла е апсолутно, додека слободата на изразување подлежи на ограничувања.
- ▲ Вмешувањето во слободата на изразување мора да биде пропишано со закон, во строго ограничени цели и да биде неопходна реакција во едно демократско општество.
- ▲ Кај фактичките изјави, во рамки на некој текст, се бара доказ на вистинитоста од страна на авторот, додека вредносните судови, како изјави на мислења, не можат да бидат докажани.
- ▲ Правото на јавноста да прима информации, со цел за јавна дебата, ужива поголема заштита, но прифаќа ограничувања кога неоправдано се повредува нечие право на приватност (кога не постои јавен интерес).
- ▲ Функционалните и ефективните заштитни механизми, како судските, така и вонсудските, се исклучително важни за вистинско уживање на слободата на изразување.
- ▲ Говорот на омраза не може да се оправда преку правото на слобода на изразување.

Библиографија

Литература:

1. **Правна анализа на концептот на казненото дело омраза и говорот на омраза**, Академик Владо Камбовски, д-р Мирјана Лазарова Трајковска, поддржано од ОБСЕ, септември 2012.
2. **Слобода на изразување и говор на омраза**, д-р Елена Михајлова, д-р Јасна Бачотова, м-р Томе Шекерџиев, поддржано од ОБСЕ, декември 2013.
3. **Правото на слобода на мисла и изразување и слобода на мирен собир и здружување**, Донче Бошковски, Маргарита Цаца-Николовска, Институт за човекови права, декември 2010.
4. **Прирачник за клеветата и навреда**, издавач Здружение на новинарите на Македонија, 2015.
5. **Анализа на одредбите од Законот за граѓанска одговорност за клеветата и навреда**, Вера Коцо, Маргарита Цаца-Николовска, издавач: Институт за човекови права.
6. **Hate Crime Laws: A Practical Guide**, OSCE/ODIHR, Warsaw, Poland, 2009.
7. **The Camden Principles on Freedom of Expression and Equality**, April 2009.
8. **Media and Freedom of Expression in the Americas**, published by International Association of Journalists, 2004.
9. **Freedom of Expression Toolkit, A Guide for Students**, published by UNESCO, 2013

Меѓународни документи

1. **Универзална декларација за човекови права 1948**, Обединети нации.
2. **Меѓународен пакт за граѓански и политички права 1966**, Обединети нации.
3. **Европска конвенција за човекови права 1950**, Совет на Европа.
4. **Препорака (97) 20**, на Комитетот на Министри на Советот на Европа за „говор на омраза“.

Закони

1. **Устав на РМ (Службен весник на РМ бр: 1/92, 4/92, 52/91, 31/98, 91/01, 84/03, 107/05, 03/09 и 49/11).**
2. **Закон за Народен правобранител (Службен весник на РМ бр. 60/2003 и 114/2009).**

3. Закон за медиуми (Службен весник на РМ бр.184/2013 и 13/2014).
4. Закон за радиодифузна дејност (Службен весник на РМ бр. 100/2005, 19/2007, 103/2008, 152/2008, 6/2010, 97/2011, 13/2012 и 72/2013).
5. Закон за граѓанска одговорност за навреда и клевета (Службен весник на РМ бр. 143/2012).
6. Закон за пристап до информации од јавен карактер (Службен весник на РМ бр. 13/2006, 86/2008 и 6/2010.)

Судска практика на Европскиот суд за човекови права

1. *Gündüz vs Turkey* (Application no. 35071/97) Judgment 14 June 2004.
2. *Handyside v. United Kingdom* , no. 5493/72, 7 December 1976
3. *Sürek v. Turkey* (No. 3), no. 24735/94, 8 July 1999
4. *Castells v. Spain* , no. 11798/85, 23 April 1992
5. *Case of Baskaya and Okcoglu v. Turkey*, no. 23536/94 and 24408/94, 8 July 1999
6. *Flux v. Moldova* no. 28702/03, 20 November 2007
7. *Karhuvaara and Iltalehti v. Finland*, no. 53678/00, 16 November 2004
8. *Affaire Leempoel & S.A. ED. CINE REVUE c. Belgique*, no 64772/01, 9 novembre 2006
9. *Dyuldin and Kislov v. Russia*, no. 25968/02, 31 July 2007
10. *Sürek v. Turkey* (No 1), no.26682/95, 8 July 1999
11. *Lindon, Otczakovsky-Laurnes and July*, no. 21279/02 and 36448/02, 22 October 2007
12. *Couderc and Hachette Filipacchi Associés v. France*, no.40454/07, 10 November 2015
13. *Von Hannover v. Germany*, no. 40660/08 i 60641/08, 7 February 2012
14. *Chauvy and Others v. France*, no. 64915/01, § 70, ECHR 2004-VI, 29 June 2004
15. *Fedchenko v. Russia*, no. 33333/04, § 33, 11 February 2010
16. *Skalka v. Poland*, no. 43425/98, § 34, 27 May 2003
17. *Cihan Öztürk v. Turkey*, no. 17095/03, § 33, 9 June 2009.

